

1. Ναός του Αγίου Θεοδώρου. Τοιχογραφίες των Αγίων Σεργίου και Βάχχου.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΣΤΑ ΚΥΘΗΡΑ

Στό Μεσαίωνα τά Κύθηρα ή Τσιρίγιο, ὅπως ἐπικράτησε νά λέγεται ἀπ' τοῦς μεταβυζαντινοῦς χρόνους μέχρι καί σήμερα, ἦταν ἐξάρτημα τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατίας. Ἐντονες εἶναι στό νησί οἱ μνημεῖα ἀπ' τά βυζαντινά χρόνια καθώς καί ἀπό τήν ἐνετική κυριαρχία πού ἀκολούθησε καί πού κράτησε σχεδόν ἐξι αἰῶνες (1204-1797).

Τά ἐρείπια τῆς βυζαντινῆς περιοχῆς στήν Παληόχωρα ἐκτείνονται πάνω σέ μιά μικρή καί βραχύ-δη ἔκταση γῆς πρὸς τή ΒΑ πλευρά τοῦ νησιοῦ. Μιά βαθιά καί ἀπότομη χαράδρα, πού περιβάλλει τήν ἔκταση αὐτή, τήν κάνει φυσικῶς ὄχυρή. Πάνω στό βράχο αὐτό ἰδρύθηκε, ἴσως λίγο πρὶν τό 12ο αἰῶνα, μιά βυζαντινὴ πόλη μέ τό ὄνομα «Ἅγιος Δημήτριος» πού ἄκμασε καί καταστράφηκε στά 1537 ἀπό πειρατικὴ ἐπιδρομὴ τοῦ Βαρβαρόσσα. Ἡ περιοχὴ δέν κατοικήθηκε ἀπό τότε καί ὀνομάστηκε Παληόχωρα. Αὐτὴ ὑπῆρξε ἡ θλιβερότερη περίοδος τῆς μακρόχρονης ἱστορίας τοῦ νησιοῦ. Οἱ τοῖχοι πού σώζονται σέ μεγάλο ὕψος μαρτυροῦν ὅτι ἐκεῖ εἶχαν οἰκοδομηθεῖ μεγάλα καί σημαντικὰ κτίρια.

Καίτη Τσίχλη - Ἀρῶνη

Ἱστορικός - Ἀρχαιολόγος

Βυζαντινές εκκλησίες

‘Απ’ όλα τὰ Ἑπτάνησα, ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς βυζαντινῶν μνημείων σώζεται στὰ Κῦθηρα. Τὰ μνημεία αὐτὰ χρονολογούνται κυρίως ἀπὸ τὸ 13ο αἰῶνα καὶ μεταγενέστερα. Ἐξαιρεση ἀποτελεῖ φθαρμένο ψηφιδωτὸ δάπεδο, πού κοσμεῖ τὸ ναυδριό τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, κτισμένο στὴν κορυφὴ ἐνὸς ἀπὸ τὰ ψηλότερα βουνὰ τοῦ νησιοῦ, κοντὰ στὴν Παλιόπολη. Τὸ ψηφιδωτὸ αὐτὸ ἀπὸ τὰ διακοσμητικὰ τοῦ θέματα (κυνηγητικές σκηνές, πουλιά, ἑλληνιστικούς μαιάνδρους, κληματίδες κ.ά.) κατατάσσεται στὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰῶνα μ.Χ. καὶ εἶναι ἀπόδειξη γιὰ τὴν ἕπαρξη ἀκμάζουσας βυζαντινῆς πόλης αὐτοῦ χρόνου τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουστινιανοῦ. Τὰ βυζαντινὰ μνημεία εἶναι μεμονωμένα κτίσματα σὲ διάφορες τοποθεσίες ἢ κοντὰ σὲ χωριά. Τὰ σπουδαιότερα εἶναι ὁ Ἅγιος Θεόδωρος (κοντὰ στὸν Ποταμὸ), ἡ Ἁγία Βαρβάρα (στὴν Παλιόχωρα), ὁ Ἅγιος Πέτρος (στὸ Μυλοπόταμο), ὁ Ἅγιος Ἀνδρέας (στὸ Λιβάδι) καὶ ὁ Ἅγιος Δημήτριος (στὸ Πούρκο).

Τὰ μνημεία αὐτὰ μπορούμε νὰ τὰ χαρακτηρίσουμε ὡς καθολικὰ μόνων πού ἐξαφανίστηκαν. Οἱ τέσσερις πρῶτοι ἀπ’ τοὺς ναοὺς πού ἀναφέρουμε ἀνήκουν στὸν τύπο τοῦ σταυροειδοῦς ναοῦ μετὰ τρούλλου, στὸν τύπο δηλαδή πού κατακλύζει τίς χώρες τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μετὰ τὴν πρώτη χιλιετία.

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου τιμᾶ τὸν ὄνομα τοῦ παλιούχου τῶν Κυθῆρων, πού ἀσκήτεψε καὶ πέθανε στὸ μέρος αὐτὸ τὸ 10ο αἰῶνα. Στὸ συναεῖρι τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου Κυθῆρων φαίνεται ὅτι ὅταν ὁ ἅγιος ἦρθε γύρω στὰ 960 στὸ νησί τὸ βρῆκε ἔρημο ἐξαιτίας τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Ἀραβῶν ἀπ’ τὴν Κρήτη. Γύρω στὰ 1000 μ.Χ. ὅμως φαίνεται ὅτι ἐποικίστηκε πάλι ἀπὸ Πελοποννησίους καὶ Κρήτες. Ὁ πρῶτος ναὸς πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου κτίστηκε ὡς μεγαλοπρεπὲς καθολικὸ μονὴς πλειονάτατα κατὰ τὴ διοίκηση τοῦ Γ. Παγῦ ἀπ’ τὴ Μονεμβασιά τὸ 12ο ἢ 13ο αἰῶνα καὶ ἀκμῆσε ἐπὶ τῶν Εὐδαμονογιάννηδων, οἱ ὁποῖοι συνέδεσαν στενὰ, ὡς πρὸς τὴν τέχνη, τὰ Κῦθηρα μετὰ τὴ Μονεμβασιά. Εἶναι ὁ μεγαλύτερος βυζαντινὸς ναὸς τοῦ νησιοῦ. Στὸ «Κυθηριον Χρονικόν» τοῦ Χειλά πού πιθανῶς συντάχτηκε γύρω στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνα, ἀναφέρεται ὅτι τὸ «μοναστηριον» (=ἐκκλησία) τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου στὰ Κῦθηρα κινδύνευσε νὰ καταπέσει τῆς «τρούλλου

2. Ναος τῆς Ἁγίας Βαρβάρας

3. Ναος τοῦ Ἁγίου Πέτρου

αὐτοῦ ὑποστάσης μέγα ὀχιάμα». Τότε οἱ κάτοικοι τοῦ Ποταμοῦ γιὰ νὰ ἀποφύγουν αὐτὸ τὸν κίνδυνον ἀποφάσισαν τὴ συλλογὴ τῆς σχετικῆς «ἐξόδου» στερεώσεως τοῦ ναοῦ καὶ τὴ μετακλήση ἀπ’ τὴ Μονεμβασιά εἰδικῶν «μαστόρων». Αὐτοὶ στερέωσαν τὸ ναὸ κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: «καὶ ἐποίησαν οἱ μαστόροι τότε καμάραι εἰς τὸν ναὸν ἀπὸ κίτλων ἐως ἄνω καὶ διὰ μέσου σφενδόνια, καὶ περιέζωσαν τὸν ναὸν καὶ ἐκράθηθι ἀπὸ τότε καὶ στήκεται μέχρι τοῦ νῦν». Ὁ ναὸς τοῦ «μεγάλου Ἁγίου Θεοδώρου» σώζεται καὶ λειτουργεῖται μέχρι καὶ σήμερα, ἀφ’ οὗ τότε γιὰ

τῆ συγκράτησή του οἱ μαστορες ἀπ’ τὴ Μονεμβασιά ἀνακατασκεύασαν, ὅπως μᾶς λέει τὸ Χρονικόν, τίς καμάραι ἀπὸ κάτω ὡς πάνω, συνάμα δὲ κατασκεύασαν καὶ «διὰ μέσου» δηλαδή ἐγκάρσια σφενδόνια. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ λέξη σφενδόνιον διατηρήθηκε μέχρι σήμερα με τὸν τύπο σπεντών καὶ σημαίνει «τόξον λίθινον τῶν οἰκίων, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου στηρίζονται οἱ δοκοί».

Ἐπειδὴ ἡ τοιοπασία τοῦ ναοῦ εἶναι σκεπασμένη ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ με ἐπίχρυσμα, δὲν μπορούμε νὰ χρονολογήσουμε τὸ ἀρχικὸ κτίριο καὶ νὰ προσδιορίσουμε τίς οικοδομικὰς φά-

4 α-β. Ναός του Αγίου Ανδρέου. Εξωτερικά

σεις του με ακρίβεια. Δέν ξέρουμε π.χ. αν ο σημερινός ναός είναι ή ίδια ή εκκλησία των Άγιων Σεργίου και Βάκχου, όπου, σύμφωνα με τό Βίο του, έζησε και πέθανε ο άγιος, αν όρισμένα μόνο τμήματά της άνήκουν στην εκκλησία εκείνη ή αν πρόκειται για μεταγενέστερη κατασκευή (εικ. 1).

Η Άγία Βαρβάρα στην Παλινόχωρα είναι τό μνημείο με τίς καλύτερες αναλογίες στό Κύθηρα. Διακρίνεται άριστά ή μονεμβασιώτικη επίδραση στην αρχιτεκτονική του. Είναι και αυτό κτίσμα του 13ου αιώνα και κτίστηκε μετά τό ναό του Άγίου Θεο-

δώρου από πρόσφυγες άπ' τή Μονεμβασιά. Στην πρόσοψή του είναι έντοιχισμένη ανάγλυφη πλάκα τής άγίας (εικ. 2).

Ο Άγιος Πέτρος κοντά στό Μυλοπόταμο έχει ελάχιστες διαφορές από τό ναό τής Άγίας Βαρβάρας (π.χ. Πρόθεση και Διακονικό δέν συνδέονται με τό μέσο του Ίερού Βήματος). Θεωρείται ότι ή είναι κτίσμα φραγκικών χρόνων ή καταλήφθηκε από Φράγκους, όποτε και ύπέστη μετατροπές. Επίσης ή τοιχοποιία του είναι κάπως πιό επιμελημένη. Διασώζηται άξιόλογες τοιχογραφίες, έργα δόκιμου καλλιτέχνη του 12ου

αιώνα κατά πάσα πιθανότητα, ό όποίος έχει δουλέψει και σέ μιá άλλη εκκλησία στό Κύθηρα, στόν Άγιο Νίκωνα. Τό πλάσιμο των μορφών είναι άνεπαίσθητο, τόν κύριο ρόλο παίζει ή γραμμή. Τό όλο σχέδιο διακρίνεται γιά άθρόπτητα και κομψότητα. Άλλος μελετητής θεωρεί ότι οι τοιχογραφίες των τριών μερών του Ίερού Βήματος είναι έργο ικανότατου ζωγράφου του 15ου ή 16ου αιώνα. Η τοιχογραφία πού κοσμεί τήν άψίδα, είναι ιδιόρρυθμη, γιαντί αντί γιά τήν Πλατυτέρα έχει τόν Άγιο Πέτρο να εύλογεί και νά κρατά ειλιάτριο. Σημειώνεται ή ιδιόρρυθμία αυτή πού παρατηρείται στην κατάταξη των θεμάτων κατά τήν άγιογράφηση των ναών στό Κύθηρα, κατά τήν όποία στό τεταρτοσφαίριο τής άψίδας του Ίερού Βήματος, τής Προθέσεως και τού Διακονικού, αντί των παραστάσεων τής Θεοτόκου - Πλατυτέρας, τής Δεήσεως κτλ. άπεικονίζονται μεμονωμένοι άγιοι. Η παρουσία δεομένων άγιών στίς άψίδες, πού συναντάται σέ πολλούς ναούς των Κυθήρων, τής Μάνης, τής Κρήτης κ.ά. φαίνεται ότι συνδέεται με τήν εικονογράφηση των κογχών των παλαιохριστιανικών μαρτυριών, και διατηρήθηκε τοπικά μέχρι τούς μέσους βυζαντινούς χρόνους (εικ. 3).

Ο ναός του Άγίου Ανδρέα στό Λιβάδι σήμερα έχει τή μορφή τρίκλιτης βασιλικής με χαμηλό, τετράγωνο έξωτερικά τρούιλλο και τρεις ήμικυκλικές άψίδες του Ίερού. Τό πιθανότερο είναι ότι τό 15ο αιώνα ο ναός πήρε τή σημερινή του μορφή, ενώ άρχικά ήταν δικιόνιος σταυροειδής του μεταβατικού τύπου του 10ου αιώνα. Υποστηρίζεται από τελευταίες έρευνες ότι ίσως ο ναός είναι άκόμη άρχαιότερος και πιθανότατα στην άρχική του φάση να ήταν βασιλική. Αυτή ή άποψη είναι πολύ σημαντική αν λάθουμε ύπόψη μας ότι ο 9ος αιώνας είναι άμάρτυρος μέχρι τώρα από άλλα μνημεία στό νησί. Ίσως λοιπόν με τίς τελευταίες έρευνες ανατραπεί ή άποψη πού έπικρατεί και πού όφειλεται στην έλλειψη ιστορικών μαρτυριών καθώς και στην άτελή γνώση πού έχουμε γιά τά μνημεία των Κυθήρων, σύμφωνα με τήν όποία τό νησί ήταν σχεδόν άκατοίκητο από τούς παλαιохριστιανικούς χρόνους μέχρι τίς άρχές τής 2ης χιλιετίας (εικ. 4α, β).

Στόν Άγιο Ανδρέα διασώζονται αξιόλογες τοιχογραφίες του έτους 1628, όπως δηλώνεται από έπιγραφή πάνω άπ' τήν Ίαρία Πύλη τού κτιστού τέμπλου. Στή βόρεια πλευρά

5. Εσωτερικό του ναού του Αγίου Ανδρέου

τοῦ ναοῦ βρίσκεται σπουδαιότατη κοσμητικὴ τοιχογραφία πού παριστᾷ εὐγενῆ γυναίκα δεδωμένη καὶ ντυμένη μὲ ἐνδύματα τῆς ἐποχῆς μὲ τὴν ἐπιγραφή «Μνήσθητι Κύριε τὴν ψυχὴν τῆς κεκειμημένης δούλης τοῦ Θεοῦ Ρέλιας μεγαλοκονομοπούλα ὑς ἄρεσιν ἀμαρτήν». Εἶναι μεγάλη ἡ σημασία τῆς τοιχογραφίας αὐτῆς γιὰ τὴν τοπικὴ ἱστορία ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐνδυματολογία καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ νησιοῦ (εἰκ. 5).

Ἐνῶ στὰ ἄλλα Ἐπτάνησα δὲν ὑπάρχουν δείγματα τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ, στὰ Κύθηρα συναντᾶμε τοὺς τέσσερις ναοὺς πού ἀναφέραμε τῆς κατηγορίας τῶν «μεταβατικῶν», ὅπου οἱ διασταυρούμενες καμάρες δὲν στηρίζονται σὲ τόξα ἀλλὰ σὲ συνεχεῖς τοίχους μ' ἓνα στενὸ ἄνοιγμα καὶ ὅπου τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα στεγάζονται μὲ χαμηλές καμάρες. Ἐδῶ πρόκειται γιὰ τοπικὴ σχολὴ πού ἐξελισσεται αὐτόνομα.

Οἱ ναοὶ αὐτοὶ εἶναι κτισμένοι μὲ λιθοδομῆ. Οἱ ἔξωτερικὲς ἐπιφάνειες εἶναι ἐνιαῖες καὶ ἀδιάρθρωτες, τὰ παράθυρα λιγοστὰ καὶ πολὺ στενὰ. Οἱ καμάρες, τὰ τόξα καὶ τὰ πάνω μέρη τῶν κογχῶν εἶναι κατασκευασμένα μὲ

6 α-β. Ναος τοῦ Αγίου Δημητρίου. Ἐξωτερικά

πελεκητούς πώρινους λίθους σε σχήμα στενών ὀρθογωνίων πλίνθων από τόν ἐγχώριο πώρινο λίθο. Κανένας ἀπ' τούς ναούς τῶν Κυθῆρων δέν παρουσιάζει τήν ἐπιμελημένη βυζαντινὴ τοιχοδομία ἀπὸ λαερευτοῦς λίθους πού περιβάλλονται ἀπὸ ὀπτοπλίνθους, γενικά δέ, λείπουν, οἱ ὀδοντωτές ταινίες καί τὰ κεραμοπλαστικά κοσμητά. Τὰ στοιχεία αὐτὰ χαρακτηρίζουν τήν «ἀνατολική σχολή» τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς πού στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἀπαντᾶται κυρίως στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου.

Σέ ἐλάχιστα μνημεῖα συναντᾶμε πενιχρὸ διάκοσμο μὲ τούθλα ἢ κεραμῖδια πού σχηματίζουν διάφορα σχήματα. Οἱ κόγχες τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τῶν Κυθηραϊκῶν αὐτῶν ἐκκλησιῶν παρουσιάζουν παράλληλα καί τὰ δύο σέ χρῆση σχήματα: τὸ κυκλικὸ καί τὸ τρίπλευρο, οἱ δὲ τρούλλοι εἶναι πολυγωνικοί καὶ ἀπλοί, μορφῆ ἢ ὅποια ὑπάρχει στους ἀρχαιότερους (Δαφνί, Καισαριανή κλπ.) ἀλλὰ πολὺ συχνότερα στους μεταγενέστερους ναούς. Τὰ παράθυρα τῶν πλευρῶν τῶν ναῶν τῶν Κυθῆρων εἶναι λίγα καὶ ἀπλά καὶ φέρουν μόνο τοξεοειδῆ πλαίσια ἀπὸ πώρινους λίθους, σὲ ἀντίθεση πρὸς

περίτεχνα δίλοβα παράθυρα τῶν περισσότερων βυζαντινῶν ναῶν. Οἱ θύρες δέν διατηροῦν τὴν ἀρχικὴ τους μορφῆ, γιατί οἱ ναοὶ ὑπέστησαν πολλές ἐπισκευές εἶναι ὁμως πιθανὸ ὅτι ἡ ἀρχικὴ θέσι τους εἶναι πρὸς νότο, ὅπως συνηθίζεται ἄλλωστε καὶ στους μεταγενέστερους ναοὺς τῶν Ἰονίων νησιῶν. Ἐπίσης καί τὰ κωδωνοστάσια πάνω ἀπ' τὴ νότια θύρα εἶναι ἴσως προσθήκες μεταγενέστερες, ὅπως καὶ οἱ πάνω ἀπ' τὴ δυτικὴ πλευρὰ γυναικωνίτες (ναὸς Ἁγίας Βαρβάρας).

Σέ ἄλλο ἀρχιτεκτονικὸ τύπο ἀνήκει ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸ Πούρκο, ἀξιολογότερο μνημεῖο ἀπὸ τὸ περισσότερο χαρακτηριστικὰ κτίσματα γιὰ τίς κατὰ καιροὺς προσθήκες καὶ μετασκευές. Ἐξωτερικὰ ἔχει τὴ μορφὴ ἐκκλησίας χαμηλῆς μὲ ἀκανόνιστο σχῆμα καὶ δύο τρούλλους, ἐνῶ ἑσωτερικὰ ἀποτελεῖ σύμπλεγμα τεσσάρων ἐκκλησιῶν, ἀπ' τίς ὁποῖες οἱ δύο φέρουν τρούλλους στὸ κέντρο καὶ καμάρες στὰ ἄκρα, οἱ δὲ ἄλλες εἶναι μονοκάμαρες. Εἶναι πιθανὸ ὁ ἀρχικός πυρήνας τοῦ συμπλέγματος αὐτοῦ νὰ ἀνάγεται σὲ βυζαντινοῦς χρόνος, δέν μπορούμε ὁμως νὰ καθορίσουμε οὔτε τὰ παλιό-

τερα τμήματα οὔτε τὸ ἀρχικὸ σχῆμα του (εἰκ. 6α, 6β).

Ἡ ἐξωτερικὴ ἀσβεστόχρῃσι τοῦ ναοῦ, ἢ ὅποια δέν περιορίζεται στους τοίχους ἀλλὰ καλύπτει καί τὴ χωρὶς κεραμίδι στέγη του — τρούλλους καὶ θόλους — εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τούς ναοὺς τῶν νησιῶν τῆς Ἑλλάδας καὶ τούς προσοδεῖ μορφῆ ἰδιόρρυθμη καὶ ἐνιαία αἰσθητικά. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸ Πούρκο θεωρεῖται ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα βυζαντινὰ μνημεῖα τοῦ νησιοῦ, ὄχι τόσο γιὰ τὸν ἀρχιτεκτονικὸ του τύπο, ὅσο γιὰ τὸν ἀξιολογότερο ζωγραφικὸ του διάκοσμο, πού ἀνάγεται σὲ διάφορες χρονικὲς περιόδους. Ἀπὸ τίς τοιχογραφίες προέχουν ἐκείνες τοῦ νάρθηκα τοῦ παρεκκλήσιου τοῦ ἁγίου Νικολάου, ὅπου βρίσκεται καὶ μιά κτητορικὴ ἐπιγραφή μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Νικολάου «οὗ τὸ ἐπώνυμον Κόντε Δονάτος» ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἀνοικοδομήθηκε ὁ ναὸς καὶ «ζογραφεῖσθη χειρὶ Δημητρίου ἁμαρτολοῦ ἀρχιδιακόνου ἐκ Μονεμβασίας».

Μεταβυζαντινὲς ἐκκλησίαι

Ἐκτός ἀπὸ τούς ναοὺς αὐτοὺς μὲ τρούλλους πού θάβουν σὲ τέσσερις

καμάρες και χωρίζονται εσωτερικά από τό νάρθηκα με κτιστούς τοίχους, υπάρχει πλήθος ναυδρίων, ρυθμού μεταγενέστερης μονόκλιτης με καμάρα βασιλικής από τους ίδιους πώρινους πελεκητούς λίθους σε σχήμα στενών ορθογωνίων πλίνθων, που είναι κτισμένοι όπως οι καμάρες των σύγχρονων βυζαντινών ναών. Οι μεταγενέστεροι αυτοί ναοί έχουν, στην ανατολική πλευρά, άψιδα (κόγχη του 'Ιερού Βήματος), που καταλαμβάνει ολόκληρο τό πλάτος τής πλευράς αυτής, ενώ ανοίγονται στις μακριές πλευρές εσωτερικά δύο ως τέσσερα τυφλά τόξα για νά τους δώσουν μεγαλύτερο εύρος: σπάνια υπάρχει νάρθηκας ό όποίος και όταν υπάρχει είναι πρόσθετο οικοδόμημα με ψηλό τρούλλο, όπως στό ναό του 'Αγίου Βασιλείου του Μέσα Βούργου. Όλα σχεδόν τά ναύδρια αυτά είναι κτίσματα των 16ου-19ου αιώνων και διακρίνονται σε αρχαιότερα, που βρίσκονται μέσα στά τρία κάστρα του νησιού και σε σπηλαία (μεταξύ των οποίων πρόχειο ό 'Αγιος 'Ιωάννης στό Γκρεμνό, που ιδρύθηκε σύμφωνα με τήν επιγραφή τής εξωτερικής πύλης στό 1592), και σε νεώτερα, κτισμένα στη Χώρα και σε διάφορα χωριά του νησιού.

Τά τρία Κάστρα: τής Χώρας με τό Μέσα Βούργο, τής Παληόχωρας και του Μυλοπόταμου Κάτω Χώρας, περικλείουν τρεις αληθινές μεσαιωνικές άκροπόλεις άπ' τίς όποιες μόνο σχεδόν οι ναοί διατηρούνται άκόμα (4 στό Κάστρο τής Χώρας και 15 στό Μέσα Βούργο, 9 στό Κάστρο τής Παληόχωρας και 7 στό Κάστρο Κάτω Χώρας Μυλοπόταμου). Όλοι οι ναοί αυτοί είναι γεμάτοι με τοιχογραφίες, οι αρχαιότερες βρίσκονται στό ερειπωμένο ναύδριο του Προδρόμου (1518) στό Μυλοπόταμο και στόν 'Αρχιστράτηγο. Οι τοιχογραφίες αυτές είναι πολυτιμότερα μνημεία τής βυζαντινής ζωγραφικής για τά χρόνια μετά τήν άλωση τής Κωνσταντινούπολης και μάλιστα τής λεγόμενης Κρητικής σχολής. Στίς επιγραφές τους διασώζονται άγνωστα μέχρι σήμερα όνόματα ζωγράφων αλλά και όνόματα χορηγών, άρχόντων του νησιού, εικονιζόμενων πολλές φορές με τά οικόσημά τους κάτω άπ' τίς εικόνες. 'Η μελέτη τους θα ζωτανέψει ολόκληρη τή μεγάλη ιστορία του νησιού και τόν ιδιωτικό θίο των κατοίκων του, για τήν ιστορία των οποίων οι ναΐσκοι αυτοί, οικογενειακές κυρίως έκκλησίες, στις όποιες θάβονταν εξέχοντα πρόσωπα, είναι πολύτιμο υλικό.

7. Παναγία ή Τσιγκουριώτισσα (Πιτσιναδες). Δείγμα μονόχωρου ναυδριου.

8. Ναός του 'Αγίου Νικωνος

Τυπολογικά λοιπόν οι περισσότεροι άπ' τούς σωζόμενους ναούς είναι μακρόστενες αίθουσες καμαροσκεπείς, συνήθως άπλοοί και μερικές φορές με τυφλά άψιδώματα στις μακρές πλευρές (π.χ. στόν 'Αγιο Νικόλαο τής Γωνιάς κοντά στό Φριλιγκιάνικα και τήν 'Αγία Κυριακή στό Σανίδια). 'Η παραλλαγή αυτή γνωρίζει μεγάλη διάδοση στη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική των Κυθήρων (εικ. 7 μο-

νόχωρο ναύδριο, Παναγία ή Τσιγκουριώτισσα, Πιτσιναδες), ενώ άπ' τίς ευλόστερες αίθουσες που σώζονται πολλές στό άλλα 'Ιόνια νησιά, ούτε μία δέ σώθηκε στό Κύθηρα.

'Αξιοσημείωτη επίσης είναι ή διάδοση των μονόχωρων ναών με δύο κόγχες ιερού (π.χ. 'Αγιος Δημήτριος Πούρκου, Παναγία Μονής 'Αγίου Γεωργίου στό Βουνό, 'Αγιο 'Ανάργυροι Παληόπολης, 'Αγιος Βλάσιος

κοντά στα Φριλιγιάνικα και 'Άγιος Νίκων). Τά μνημεία αυτά αντιπροσωπεύουν διάφορους τύπους, μορφολογικά όμως ανήκουν όλα στην «ανατολική σχολή» της βυζαντινής αρχιτεκτονικής (εικ. 8, 'Αγ. Νίκων).

Το σπήλαιο της 'Αγ. Σοφίας

Μεγάλο ενδιαφέρον για τις τοιχογραφίες του παρουσιάζει το σπήλαιο της 'Αγίας Σοφίας κοντά στο Μυλοπόταμο. Στη βραχώδη, απότομη και έρημη ΒΔ άκτι του νησιού και σε ύψος 150 μ. περίπου από τη θάλασσα σχηματίζεται μέσα στους βράχους βαθύ και άνεξερεύνητο ακόμα σπήλαιο γεμάτο με σταλακτίτες και σταλαγιμίτες. Μικρός χώρος άμεσως μετά την είσοδο του σπηλαίου διαμορφώθηκε σε οίκο προσευχής των άσκητων και κτίστηκε εκεί χαμηλό και ευτελές τέμπλο ή κατ' άλλη άποψη μικρός τοίχος. Καθώς διαπιστώθηκε λίγο βαθύτερα μέσα στο σπήλαιο υπάρχει έρειπια ναούριου, στην κόγχη του οποίου διατηρείται μορφή Παναγίας: Έτσι προστίθεται ένας ακόμα λόγος για να μην θεωρηθεί ο τοίχος πού αναφέραμε ως τέμπλο. Πάνω λοιπόν σ' αυτό το τοιχόριο μιά επιγραφή γεμάτη όρθογραφικά λάθη μιά λέει το όνομα του ζωγράφου: «Κύριε βοηθεί τον δούλον σου Θεώδωρον τόν εισητογραφόν ύμα συνβίωσ και τέκνω 'Αμίν». 'Ο καλλιτέχνης αυτός του 11ου ή 12ου αιώνα ζωγράφισε εκεί τόν άγιο Παντελεήμονα, τήν άγία Σοφία με τίς τρεις κόρες της 'Ελπίδα, Πίστη και 'Αγάπη, τόν άγιο Θεόδωρο Κηνήθρα, τή Δέηση, τόν άρχάγγελο Μιχαήλ κ.ά. Στίς τοιχογραφίες αυτές παρουσιάζονται χρωματικές έκλεπτύσεις κήπως άπροσδόκητες στην άπλοποιημένη έντονα γραμμική, αλλά σφύζουσα από άμεση έκφραστικότητα, τεχνοτροπία. Π.χ. το λαμπρό νεανικό πρόσωπο του άρχάγγελου Μιχαήλ έχει τά πάνω βλέφαρα, ως σκιαζόμενα, μαύρα, ενώ τά κάτω, ως φωτιζόμενα, έρυθρά. 'Επίσης τά νεανικότερα πρόσωπα σκιαζόνται ελαφρά στίς παρειές και τή μύτη, ώστε να πλάθεται σε χαμηλό τόνο ή μορφή, ενώ τά πιο ηλικιωμένα πρόσωπα είναι έντελώς έπίπεδα.

Πάντως ός γενικές γραμμές μπορούμε να πούμε ότι οι μορφές είναι αύστηρά μετωπικές, άκίνητες, τά πρόσωπα άνέκφραστα, έπίπεδα, τά χαρακτηριστικά σχηματοποιημένα, οι πτυχές σχηματικές και συχνά άνόργανες. Δίνεται μεγάλη προσοχή στίς λεπτομέρειες. Άλλο χαρακτηριστικό

είναι τά πολλά πλουμείδια, πού γεμίζουν όχι μόνο τά ένδύματα τών άγίων, αλλά και τά φωτιστέφανα και τό θρόνο του Χριστού. Τά χρώματα πού χρησιμοποιούνται π.χ. για τά ρούχα είναι ελάχιστα: κόκκινο, γαλάζιο, λίγη άχρα και λευκό.

Παρατηρούμε ότι οι διάφορες τοιχογραφίες πού σώθηκαν μιάς δείχνουν ότι τά νέα ρεύματα της ζωγραφικής στήν Κωνσταντινούπολη και τά άλλα μεγάλα καλλιτεχνικά κέντρα του 'Ελληνισμού έφταναν μέχρι τά 'Επτάνησα. Δέν πρόκειται βέβαια στίς περιπτώσεις αυτές για πρωτοποριακά έργα της μεγάλης τέχνης, αλλά για μακρινούς άπόηχους.

'Εξαιρετή καλλιτεχνική ποιότητα παρουσιάζουν όρισμένες άπ' τίς τοιχογραφίες τών Κυθρών, π.χ. στήν 'Άγιο Πέτρο Μυλοποτάμου, στήν Πλατυτέρα 'Άγιο Βλασίου Φριλιγιάνικων, στό άρχικό στρώμα του 'Αγίου Νίκωνα. Τίθεται τό έρώτημα άν πρόκειται για τοπική σχολή πού άνήσχε στο 12ο πθινάος αιώνα ή για έργα πού άφησε συντροφιά περαστικών άγιογράφων. Πάντως ή καλλιτεχνική δραστηριότητα συνεχίζεται άμειωτή κατά τήν περίοδο της Λατινοκρατίας.

Μιά άλλη βασική παρατήρηση είναι ότι στό μνημεία πού περιγράψαμε δέν υπάρχουν δάνεια και έπιδράσεις άπό τή δυτική τέχνη, άνόλογα πρός αυτά πού έχουν διαπιστωθεί π.χ. στή ναοδομία της Κρήτης και μερικών έκκλησιών της Πελοποννήσου ή στή μνημειακή ζωγραφική της Ρόδου. 'Η τέχνη τών λατινοκρατούμενων περιοχών δέν έπηρεάστηκε ούτε άπό γειτονικές τους ελεύθερες περιοχές. 'Η αρχιτεκτονική π.χ. και ή ζωγραφική τών Κυθρών δέν φανερώουν έπίδραση του κοντινού μεγάλου κέντρου, του Μυστρά. Γενικά διαπιστώνουμε ότι τά Κύθηρα είναι ένα άπό τά έπαρχιακά καλλιτεχνικά κέντρα, τά όποια έπικοινωνούσαν μεταξύ τους, με όρισμένες γειτονικές περιοχές, καθώς και με μερικά άπ' τά μεγάλα καλλιτεχνικά κέντρα. 'Από πλευράς αρχιτεκτονικής έμειναν δεμένα με τήν ανατολική σχολή της βυζαντινής ναοδομίας, ενώ άπό πλευράς ζωγραφικής δέχονται με καθυστέρηση τόν άντίκτυπο τών καλλιτεχνικών ρευμάτων πού ξεκινούν άπ' τά μεγάλα κέντρα.

Βιβλιογραφία

- Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ, 'Οδοιπορία στίς μορφές και τό ύφος του ελληνικού χώρου, Γ έκδοση, 'Αθήνα 1979 σ. 141.
Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, 'Η βυζαντινή τέχνη στό 'Επτάνησα», Κερκυραϊκά Χρονικά, 15 (1970), σ. 148.
Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ - ΜΕΛΑΔΙΝΗ, 'Ο ναός του 'Αγίου 'Ανδρέου εις Κύθηρα», ΑΔΑ ΥΠ (1975), τεύχος 2, σ. 178.
Δ. ΖΑΓΓΑΝΙΚΗΣ, Παλιόχωρα, Ζάκυνθος 1962.
Π. ΑΖΑΡΓΙΔΗΣ, «Μεσαιωνικά και βυζαντινά Μνημεία Κυθρών», ΑΔ 20 (1965) Β 1, σ. 184.
Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, 'Ο βίος του 'Αγίου Θεοδώρου Κυθρών», Πρακτικά Γ Πανοικίου Συνεδρίου, έν 'Αθήναις 1967.
Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΑΔ 24 (1969), Β 1, σ. 14.
Ο ΙΔΙΟΣ, «Σπενδόνιον», Ε Ε Β Σ ΚΗ (1958), σ. 401.
Μ. ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ, «Η αρχιτεκτονική τών Κυθρών», περ. Ξενία, άρ. 167, 'Ιούλιος 1971, σ. 12.
Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, «Μεσαιωνικά Μνημεία Κυθρών», Κυθηραϊκή 'Επιθεώρηση, 'Αθήνα 1923, σ. 313.
Μ. ΚΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, ΑΔ, 21 (1966), Β 1, σ. 22.
Α. ΧΥΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Fresques de style monastique en Grèce», Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου Α', 'Αθήνα 1955, σ. 510.
Φωτ. του άρχιτέκτονα Α. Χατζήγιακουμλί

Byzantine and Post-byzantine Churches in Kythera Island

During the Middle-Ages the Kythera island—also called Tsigri from the post-byzantine period until today — was a part of the Byzantine empire.

Alive memories and eloquent traces from the byzantine years and the venetian rule (1204-1797) can still be found everywhere in the island: the ruins of the byzantine settlement at Paleochora stand on a small, rocky area on the northeast side of the island. The settlement, naturally fortified by a deep and steep ravine, was probably established soon before the 12th century and was named Hagios Demetrios. It prospered until 1537 when it was destroyed by a piratic invasion led by Barbarossa. The area was completely abandoned thereafter and it was named Paleochora.

The strong, tall building walls still standing today testify for the impressive edifices that once adorned the ruined byzantine city.